

بابا فرید شناسی وچ چھیمماہی ”کھوج“ دا حصہ

Abstract:

This article is a study of the seven articles of different writers published in the “Khoj”. Baba Farid is considered the first Punjabi Sufi poet who was very popular for his mystic poetry in this part of Asia. He preached the locals Islamic teachings in local language Punjabi. His message was so powerful and impressive that not only locals but peoples from different countries visited Pakpattan to learn and understand problems of life. After hearing the verses (Shaloks) of Baba Farid, the founder of Sikhism “Baba Guru Nanak” visited his shrine in Pakpattan and included his poetry in his religious book “Guru Granth”. These seven articles are just glimpses of the life and literary work of Baba Farid in which the writers highlighted some aspects about a great Sufi Poet of Punjabi language.

Keywords: *Baba Farid, Sufi poet, Asia, Punjabi, Message, Impressive, Pakpattan, Shaloks, Sikhism, Baba Guru Nanak, khoj.*

دنیا بھر وچ پنجابی زبان بولن، لکھن تے پڑھن والیاں نوں ایس بارے کوئی شک نہیں کہ پنجابی زبان دا کلاسیک ادب بہت زرخیز، توانا تے دلاں اُتے اثر کرن والا اے۔ ایسے لئی لکھاریاں تے کھوج کاراں نوں کلاسیکی شاعراں دی حیاتی، فکرتے اوہناں دیاں لکھتاں بارے تحقیق تے تدوین دی راہ تے پاکے اوس کم نوں عام لوکاں تیکر پہچان لئی اک اجیے رسالے دی لوڑ سی۔ ایسے لوڑ تے کمی نوں پورا کرن لئی پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی نے اک تحقیقی رسالہ ”کھوج“ جاری کیتا۔ ڈاکٹر شہباز ملک، مدیر ”کھوج“ نے پہلے شمارے دے ادارے ”مڈھلی گل“ وچ ”کھوج“ دے آغاز تے ایہدے وچ شائع ہون والے مضموناں بارے اپنی رائے دا اظہار کر دیاں رسالے دے مقصد، معیار تے کردار بارے لکھیا سی۔

”ایس گل دی لوڑ شروع توں ای محسوس کیتی جاندی رہی کہ شعبے دا اپنا کوئی رسالہ ہووے جیہدے وچ پنجابی زبان تے ادب بارے ہون والے کم نوں نالونال محفوظ وی کیتا جاوے تے عامان تیکر وی پڑایا جاوے۔ ساڈی پہلی کوشش تے ایہو اے کہ تحقیق تے تنقید بارے شعبے دے اندر کیتے گئے کم نوں چھاپن دے سلسلے وچ پہل دتی جاوے

پر نال ای ساڈا دھیان شیعے توں باہر ہون والے کم ول دی رہے گاتے جدوں وی کوئی
ٹھکدی چیز میسر آئی اوہنوں ”کھوج“ وچ شامل کر کے خوشی محسوس کراں گے، ساڈا
دھیان ایس گل ول خاص طور تے اے کہ پہلاں اجیہے موضوعاں نوں اہمیت دتی
جاوے جیہڑے اگوں کھوج وچ سہولتاں پیدا کرن۔“⁽¹⁾

”کھوج“ دے آغاز توں امید پیدا ہوئی سی کہ ایہدے وچ کلاسیکی ادب تے شاعر اں بارے باقاعدہ
تحقیقی مضمون چھپن گے جد کہ ہن تیکر شائع ہون والے شماریاں وچ ضرورت دے مطابق کلاسیک اُتے توجہ
نہیں دتی گئی۔ کھوج دے شماریاں دا جائزہ لیا جائے تے ایہناں وچ کلاسیک اُتے چھپن والے مضموناں دی تعداد
بہت گھٹ اے۔ پنجابی دے بنیادی شعر ابا فرید توں لے کے میاں محمد بخش² دی حیاتی، فکر تے فن بارے ہن
تیکر کھوج وچ مختلف لکھاریاں دے پنجاہ دے نیڑے مضمون چھپ سکے نیں۔ ایہدے مقابلے وچ جدید ادب یا
نو کلاسیک بارے مضامین ول رجحان بہت زیادہ نظر آند اے۔

سبط الحسن ضیغم، محمد آصف خاں، نجم الحسن سید تے پنجابی زبان دے ہور ایہو جیہے محققین دا
ایہدے وچ حصہ نہ ہون دے برابر اے۔ جیہدی وجہ توں کلاسیکی شاعر اں دی پیدائش، وفات، زندگی،
تصنیفات تے فکر و فن بارے مستند معلومات ایس رسالے راہیں سامنے نہیں آیاں تے عمومی طور تے پنجابی
زبان دے اساتذہ دے مضمون وغیرہ چھپدے رہے تے اوہو رجحانات اس رسالے وچ نظر آندے نیں۔ بابا
فرید پنجابی شعری ریت دا نینہہ اسار شاعر اے، ایس لئی ضرورت ایہ سی کہ ایہناں بارے ابتدائی شماریاں توں
علاوہ بعد والے شماریاں وچ لڑی وار مضمون چھپدے رہندے۔ ”کھوج“ دے ہن تیکر چھپن والے شماریاں دا
مطالعہ کرن توں پتا چلد اے کہ بابا فرید بارے پہلا مضمون شماره نمبر چھتی (36) وچ چھپیا سی تے آخری مضمون
شمارہ نمبر اٹھہتر (78) وچ چھپیا اے۔ ایہدا مطلب ایہ کہ ہن تک گل ملا کے صرف ست (7) مضمون
”کھوج“ دا حصہ بن سکے نیں جنہاں دی تفصیل شماره نمبر، مضمون دے سرناویں، لکھاری تے سنہ دے حساب
نال بیٹھاں دتی جا رہی اے۔

شمارہ نمبر	مضمون	لکھاری	سنہ
36	بابا فرید۔ ستارھویں صدی عیسوی دے راجھستان وچ	پروفیسر پریتم سنگھ	1996
48	بابا فرید دیاں کجھ شعری علامتاں	محمود الحسن بزئی	2002
59-58	حضرت بابا فرید گنج شکر ³ دی جائے پیدائش	ڈاکٹر نوید شہزاد	2007
60	بابا فرید تے اوہناں دے کلام دے انگریزی ترجمیاں دا ویروا	ظہیر احمد شفیق	2008

66	بابا فریدؒ تے سکھ دھرم	ڈاکٹر سلطان شاہ	2011
67	گورو گرنتھ صاحب وچ بابا فریدؒ دا کلام	ناہید ظفر	2011
78	کلام فریدؒ وچوں کجھ گلاں: پرانیاں ورقیاں وچوں	ڈاکٹر نیلمہ رحمن	2017

پنجابی ادب وچ بابا فریدؒ توں ہن تک پہلے اجیے معلوم شاعر دی حیثیت دتی جاندی اے جیہناں دا کلام دستاویزی شکل وچ محفوظ تے موجود اے۔ ایس سلسلے وچ کئی شماریاں وچ مختلف ماہرین تعلیم، لکھاریاں تے کھوج کاراں نے اپنے مضموناں راہیں گل بات کہتی اے۔ ایسے ترتیب نوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں ایہناں مضموناں دا ویروا کرن دے نال نال ایہناں لکھتاں دا جائزہ لیندیاں سب توں پہلاں ایہ گل سامنے آندی اے کہ لکھاریاں نے بابا فریدؒ دے احوال و آثار، زندگی تے ایہناں دے متون دے حوالے نال خاص کھیچل کرن دی بجائے عمومی جیہارویہ ورتدیاں ہوئیاں اپنے مضمون لکھے ہن۔

”کھوج“ وچ بابا فریدؒ بارے چھین والے مضموناں وچ بہتے لکھاری ایس گل اُتے متفق نیں کہ بابا فریدؒ 1173ھ وچ ملتان دے اک قصبے کوٹھے وال (کھوتوال) وچ جے سن۔ اوہناں دے وڈو ڈیریاں بارے دکھریاں دکھریاں گلاں دسیاں گئیاں نیں۔ ”سیر العارفین“ مطبوعہ 1311ھ وچ ”حامد بن فضل اللہ جمالی“ نے بابا فریدؒ دے والد داتاں ”شیخ شعیب“ دسیا اے تے لکھیا اے کہ اوہ سلطان محمود غزنوی دے بھانجے سن جیہڑے شہاب الدین غوری دے زمانے وچ ملتان دے اک قصبے کھوتوال آکے آباد ہوئے۔

جدوں اوہ ملتان وچ منہاج الدین دی مسجد وچ پڑھدے سن اتھے اوہناں دی ملاقات خواجہ بختیار کاکاؒ نال ہوئی تے اوہ اوہناں دے مرید ہو گئے۔ مرشد دے حکم پاروں اوہ قندھارتے دو جیاں تھانواں تے تعلیم حاصل کرن توں بعد دئی اپڑے جتھے مرشد دی وفات دے بعد اوہناں نوں چشتیہ سگت داسر براہ بنا دتا گیا۔ (معین الدین چشتیؒ تے خواجہ بختیار کاکاؒ توں بعد چشتیہ سلسلے دے ایہ تیجے سربراہ بنے)۔ بابا فریدؒ نے پہلے ملکہ ہانس تے فیر ساہیوال کول اجودھن (پاکپتن) آکے ڈیرالایا۔ ایہ اوہ ویلا سی جدوں تجارتی رستے تے ہون دی وجہ توں پاکپتن نوں بڑی اہمیت دتی جاندی سی تے دریائے ستلج ایسے تھاں توں پار کیتا جانداسی۔ دانشور تے سیانے بندے ایہو جیہاں تھادوں تے ٹھکانا کر دے سن کیوں جے اوہناں نوں پوری دنیا بارے معلومات ملدیاں رہندیاں سن۔

بابا فریدؒ نے ایہتھے دیاں لوکاں نوں مقامی زبان وچ تعلیم دین دا سلسلہ شروع کیتا تے اک ویلا اوہ وی آجیادوں دور دور دے علاقیاں توں لوک ایہناں دے کول اپنے مسئلے حل کران لئی آن لگ پئے۔ دُور دے علاقیاں دے عالماں دے بابا فریدؒ کول پاکپتن آکے زبان تے گرامر دے معاملات نوں سمجھن بارے شہادتیاں ملدیاں نیں۔ بابا فریدؒ دے ایہ شعر اوہناں دے خیالات تے فکر دی وضاحت کر دے نیں۔

فرید ابرے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈا دیہی روگ نہ لگیے، پلے سب کچھ پا
(فرید ا، بھیڑ اسلوک کرن والے نال وی بھلیائی کرایہ نہ ہوئے کہ تیرا دل غصے دا گھر بن جاوے۔ جے توں
روگاں توں بچنا چاہنا ایں تے غصے والیاں ساریاں گلاں نوں دل نال نہ لا)
میں جانیاد کھ مجھ کو دکھ سہائے جگ اچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ
(میں ایہ سمجھ رہی اسی کہ صرف مینوں ای دکھ ملے میں پر ساری خدائی دکھی اے۔ جدوں ایس معاملے تے گوہ
کیتی تے ہر تھاں ایہو اگ لگی ہوئی اے)
فرید ا خاک نہ نندیے خاکو جیڈنہ کوئے جیوندیاں پیراں تھلے، مویاں اپر ہوئے
(اے فرید مٹی نوں برانہ سمجھیے تے ایہدی بے قدری نہ کریے۔ جے جیوندیاں ایہ بندیاں دے پیراں تھلے
ہوندی اے تے مرن توں بعد بندے دی اُتے پے جاندی اے)
بابا فریدؒ دنیا دے فانی ہون تے بندے دی زندگی دی حقیقت نوں دیوار تے اُگے رُکھ نال تشبیہ
دیندیاں آکھدے نیں:

کدھی اتے رکھڑا کچرک بنھے دھیر کچے بھانڈھے رکھیے کچر تائیں نیر
(کسے نہریاں دے کنڈے اُتے آگیاں کھ کدوں تیکر کھڑا رہ سکدا اے۔ جس طرح کچے برتن وچ پانی بہتی دیر
تیکر نہیں رہ سکدا)

چھیمایہی کھوج دے شماره نمبر چھتی (36) وچ بابا فریدؒ بارے چھین والے پہلے مضمون داسرناواں ”بابا فریدؒ۔
ستارہویں صدی عیسوی دے راجھستان وچ (کچھ ہور اشلوک۔ نویں لہنت)“ اے جیہدے لکھاری پروفیسر
پریم سنگھ تے ایہدی اتھاڈا کٹر شہباز ملک نے کیتی اے۔ مضمون وچ بابا فریدؒ دے کلام بارے دسیا گیا اے:

”بابا فرید جانی شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر دے راجھستان وچ تشریف لے جان دے
بارے مستند حوالے نال میری جانکاری نہیں ہے۔ تبلیغی جاں دینی رجھیویاں دے سلسلے
وچ آپ چڑھدے پنجاب وچ گھٹ ہی گھمے پھرے۔ پر جیہڑے جو اہر پارے اوہ اپنے
لوکاں دی بولی وچ سلوکاں دیاں خوبصورت ڈیاں وچ سانجھ گئے ہن، اونہاں نے بابا جی
دی شہرت نوں پھیلاون وچ ہر اول دستے دا کم کیتا ہے۔ تے جتھے کتے بابا جی آپ
جیوندے جی نہیں پہنچ سکے، او تھے بلکہ اوس توں وی اگانہ پہنچ کے لوکاں نوں بابا جی
دے لڑلایا ہے۔“ (2)

اگے اوہناں نے بابا جی دے کلام نوں بڑے سوہنے حرفاں راہیں بیان کیتا اے تے لکھدے نیں؛

”ایہ اللہ دی راہ دی اصلی شاعری، ایہ اپنے تن من اتے ہنڈائی بندگی تے ایہ ہے اپنی بولی دی کرامات جو عرش توں فرش تک دے سارے مسئلے دودو مصرعیاں وچ ہی نچھ لیئدی ہے۔ جیویں ساگر نوں گاگر وچ بند کردتا گیا ہووے۔“ (3)

لکھاری دسد اے کہ ”گورونانک“ نے پاکپتن وچ گان والیاں کولوں بابا فرید دا کلام سن کے اپنے کول لکھ لیا تے گورونانک نے اپنے کلام وچ وی بابا فرید توں دوواری شاعر دسیا اے۔ سکھاں دے پنجویں گرو ”ارجن دیو جی“ دی تیار کیتی ہوئی کتاب نوں ”گورو گو بند سنگھ جی“ نے کجھ وادھیاں نال ”سری گورو گرنتھ“ دا ناں دتا تے ایہدے وچ بابا فرید دے اک سو بارہ (112) اشلوک تے چار (4) شبد دی شامل کیتے۔ اوہناں نے دسیا اے کہ ہندوستان دے کجھ صوبیاں یوپی (علی گڑھ تے کاشی)، بہار (پٹنہ)، آندرا پردیش (حیدر آباد) وغیرہ وچ بابا فرید دا کلام موجود سی کیوں جے ستارویں صدی عیسوی وچ راجھستان وچ رہن والے دادو پنپتی ”رجب“ تے ”گوپال داس“ دیاں سروانگیاں وچ بابا فرید دے کلام دی جھلک ملی اے۔ ”رجب“ دی کتاب ”سروانگی“ دا مطلب ہر انگ والی اے۔ ”رجب“ نے اپنی سروانگی وچ وکھو وکھ سرنائیں ہیٹھ اپنے تے اپنے توں پہلاں دے اٹھاسی (88) شاعراں دے اٹھ ہزار (8000) چونویں شعر اکٹھے کیتے سن۔ اس توں تقریباً ویہہ پنچھی (25)، 20) ورہیاں بعد ”گوپال داس“ نے بابا فرید دے اشلوک اپنی سروانگی وچ شامل کیتے۔ 1993 وچ ”گوپال داس“ دی سروانگی وچ بابا فرید دے تریہہ (30) اشلوک شامل سن۔ ایہدے توں پہلاں ”رجب“ دی سروانگی وچ بابا فرید دے ست (7) اشلوک چھپ چکے سن۔ پروفیسر پریتیم سنگھ ایہناں علاقیاں وچ بابا فرید دے کلام دی موجودگی نوں بابا فرید دی اوس علاقے وچ موجودگی قرار دیندے نیں۔

”ڈاکٹر ولینڈ ایم کالے وارت“ نے 1978 وچ ”رجب“ تے 1993 وچ ”گوپال داس“ دیاں سروانگیاں چھاپیاں سن۔ مصنف نوں ایس گل دا دکھ اے کہ بہت سارے اشلوکاں نوں ٹھیک طرح پڑھیا نہیں جاسکد کیوں جے کتابت کرن والیاں تے ڈاکٹر کالے وارت نے چھاپن توں پہلاں ایہناں دی املا نوں صحیح کرن لئی کوئی کھیچل نہیں کیتی۔ مصنف اپنے طور تے ایہناں اشلوکاں نوں صحیح کرن دی کوشش کیتی اے پر کئی تھاواں تے متن سمجھ نہ آن پاروں ایسے طرح رہن دتا اے تے پنجابی، سرانگی کھوج کاراں نوں ایس متن اُتے غور کر کے لکھن دا آہر دوایا اے۔ ایہدے نال ای جھوں کشمیر، ہماچل، گجرات، مہاراشٹر، یوپی، مدھ پردیش، بہار، آندھرا پردیش، کشمیر، پنجاب، سندھ، بلوچستان تے خیبر پختونخوا وچ موجود ذاتی کتب خانے تے لائبریریاں وچ موجود پنجابی زبان دیاں کتاباں تے مخطوطے لہجہ کے اوہناں دی تدوین و ترتیب کر کے سامنے لیان دی ضرورت اُتے زور دتا اے۔ اوہ ایہ وی چاہندے نیں کہ یورپ وچ پرانے شاعراں دے کلام نوں

پر کھن والے سائنسی طریقہ کار وانگوں مقامی زبانوں دے ادب دی بھال کر کے اصل کلام وکھ کیتا جاوے۔ مصنف نے اپنے مضمون وچ ”رجب“ تے ”گوپال داس“ دیاں سروانگیاں وچوں کجھ اشلوک شامل کرن دے نال ای ایہ وضاحت دی کیتی اے کہ ایہناں اشلوکاں تے بابا فرید دے کلام وچ مماثلت توں علاوہ بیان کرن دا ڈھنگ تے پیغام وی اکو جیہا اے۔

”کھوج“ دے شماره نمبر اٹھتالی (48) وچ چھپن والے مضمون داسرناواں ”بابا فرید دیاں کجھ شعری علامتاں“ اے تے ایہدے لکھاری محمود الحسن بز می نیں۔ اوہناں نے گل ایس طرح شروع کیتی اے:

”بابا فرید اوہ عظیم صوفی، اُچ پدھر دے عالم، باعمل مبلغ تے کامیاب شاعر نیں جیہڑے اک پل وی شریعت دے اصولاں نوں تیاگنا قبول نہیں کردے۔ آپ دے بوہتے شلوک قرآن پاک دیاں آیتاں دیاں عملی تفسیراں تے حدیثاں دے ترجمے نیں۔ جیہناں وچ دنیا دی بے ثباتی، اک صوفی دے ہجرتے فراق دی کیفیت، قرآن دی سچی تعلیم تے اخلاقی قدراں دی پچھان دے اُچے نمونے نیں تے نالے سوز، گداز تے سادگی آپ دے کلام دیاں خوبیاں نیں۔ ایہدی وجہ ایہ اے پئی بابا جی انسانی زندگی وچ فنا تے موت دی اگڑویں حیثیت ہر تھاں، ہر ویلے اکو جیہی ویکھدے سن۔“ (4)

ساڈے سارے کلاسیکی تے صوفی شاعراں نے اپنے کلام وچ علامتاں دے نال کائنات، انسان تے فطرت دے آپسی تعلق نوں بیانیا اے۔ ایہ علامتاں تاریخ، مذہب، معاشرت، تہذیب تے انسان دی زندگی دے دوجے انگاں نال تعلق رکھدیاں نیں۔ علامت راہیں کسے واقعے، کیفیت، احساس نوں بیان کرنے دا مقصد گل نوں زیادہ بہتر طریقے نال سمجھانا ہوند اے۔ صوفی شاعراں نے مذہب دے رنگ وچ کیتی جان والی شاعری وچ قرآن پاک وچ دسے گئے تاریخی واقعات، معجزات تے احکامات نوں گھ رکھ کے علامت راہیں گل کیتی اے۔ آفاقی علامتاں دے نال نال کجھ علامتاں روایتی، علاقائی، اتفاقی، معاشرتی، ثقافتی حیثیت رکھدیاں نیں۔ آفاقی علامتاں راہیں پوری انسانیت واسطے گل کیتی جانندی اے تے دوجیاں علامتاں دے نال انساناں دے سانجھے مسئلے، معاملات تے رویے بیان کیتے جاندے نیں۔ ایس طرحاں علامتاں دا اک مکمل نظام قائم ہو گیا اے تے اک اک علامت کچھ پوری کہانی موجود ہوندی اے۔ محمود الحسن بز می نے بابا فرید دیاں مشہور علامتاں بارے گل کرن توں پہلاں علامت دی تعریف بیان کر دیاں اس دیاں اندر لیاں پرتاں نال جانکاری کر اندیاں لکھیا اے:

”علامت اصل وچ اوہ استعارہ ہوند اے جیہڑا لکھاری اپنے نقطہ نظر یا بنیادی تصورات نوں بلنچ ترین شکل وچ پیش کرن لئی ورتدا اے۔ لفظ دو طرح ورتارے وچ آندا اے۔ اک اوہناں معنیاں لئی جیہناں واسطے اوہ تخلیق ہوند اے تے دو جے مجازی معنیاں لئی جیہناں لئی اوہ بنایا تے نہیں جاندا پر اوہ مراد لیا جاسکدا اے۔ پہلے معنی حقیقی تے دو جے مجازی اکھواندے نیں۔“ (5)

بابا فریدؒ دی شاعری وچ ”کواری، دواہی، ساہورے (پیکے)، دیوے، ملک (ملک الموت)، خصم، شوہ، کنت، صاحب تے سائیں، جوار، پوٹلی یا گنڈ، کتھوری گنڈ، سوہیڑی ہنگ دی، کھی بھائے، کالے لیکھ، کالا ویس، تل، خاک، کوڑا سودا، روٹی کاٹھ دی، کاگیا کانگ، ہنس یا ہنچھ (بلگے)، ناگر ج، میں، گھڑی، کلر کیری چھپڑی، سولاں، پاتن، بیڑا، پر پیالہ، کمبلی، کسنبر، اگ، کالیں (کالے والی)، تے دھولیں (چنے وال)، پنکھی اور گھسن گھیر“ جیہیاں علامتاں شامل نیں۔ ایہ ساریاں علامتاں ساڈے وسیب نال تعلق رکھدیاں نیں تے ایہناں دا بچ پاکے گل سمجھائی جاندا اے۔

کدھی اُتے زکھڑا، کچرک بھے دھیر
فرید اچھے بھانڈے رکھے کچر تائیں نیر
فرید ادر یادے کنے بگلا بیٹھا کیل کرے
کیل کریندے ہنچھ نوں اچھنے باز پئے
فرید ایہ وس گندلاں دھریاں کھنڈ لوڑ
اک راہیندے رہ گئے اک رادھی گئے اُجاڑ

(1) جیویں کسے نہریاں در یادے کنڈے اُتے اگن والا اڑکھ بہتی دیر تک نہیں کھلو سکدا تے کچا بھانڈا زیادہ دیر تک پانی نوں ڈک نہیں سکدا۔ بابا فریدؒ دی زکھڑا توں مراد زندگی تے کچے بھانڈے توں مراد انسان دا جسم اے۔

(2) انسان نوں در یادے کنڈے اُتے بیٹھے ہوئے بلگے وانگوں بے پروا تے غافل آکھدے نیں تے ایہ دسدے نیں کہ تیری زندگی اچانک ختم ہو جانی اے، ایس لئی آخرت دی فکر کر لے۔

(3) تیا شاعر حقیقت بیان کردا ایسا اے کہ جیہڑا بندہ ظاہری شکل ویکھ کے شے پسند کردا اے، اوس نوں ہمیش نقصان ہوند اے کیوں جے بندہ ایس فانی تے عارضی دنیا دیاں خوشیاں تے نعمتاں دے کچھے ابدی حیاتی، آرام تے سکھ توں غافل ہو جاندا اے۔

مضمون وچ بابا فریدؒ دی شاعری وچ ورتیاں جان والیاں علامتاں دے معنی وی دتے گئے نیں۔ بابا فریدؒ دے کلام وچ ورتیاں جان والیاں علامتاں راہیں ہر دور دے بندے اپنے علم، سوچ، سمجھ، ماحول تے حالات

دے مطابق مطلب کڈھ کے بیان کر دے نیں۔ بابا فریدؒ نے اپہناں علامتاں راہیں ہر دور دے پڑھن والیاں لئی نویں مطلب تے مفہوم دے مطابق عمل ول ودھن دا سبق دتا اے۔

کھوج دے شماره نمبر اٹھونجہ۔ اناٹھ (58-59) وچ ڈاکٹر نوید شہزاد دا مضمون بابا فریدؒ دی جائے پیدائش بارے اوہناں دی تحقیق اے۔ اوہناں دسیا اے کہ کجھ کھوجیاں پاروں بابا فریدؒ ملتان دے نیڑے کوٹھیوال وچ پیدا ہوئے سن۔ ایہ قصبہ رنجیت سنگھ دے ویلے دیوان ”سانول مل“ صوبہ دار ملتان نے چاہ کوٹھا والا جیہڑا دستی والا اکھواند اسی اوتھے وسایا سی۔ ایس قصبے وچ اک فقیرنی خانقاہ دی خدمت کرن واسطے اک کوٹھڑی بنا کے رہندی سی۔ ایہ تھاں آباد ہون توں بعد کوٹھا والا دے ناں مشہور ہو گئی۔ کوٹھیوال اک وڈا قصبہ اے تے ایہھے بابا فریدؒ دے والد حضرت جمال الدین سلیمانؒ دی قبر اے جتھے ہر سال اسلامی مہینے شوال دی نو، دس تے یاراں تاریخ نوں سالانہ عرس ہوند اے۔

”دہلی میں کچھ عرصہ گزارنے کے بعد آپ ہانسی گئے۔ ہانسی سے بابا صاحب اپنے آبائی گاؤں کھوتوال پہنچے اور کچھ دن اپنی والدہ کی خدمت میں رہے۔ جب لوگوں میں آپ کے کمالات کی شہرت پھیلی تو مخلوق خدا ہر طرف سے آپ کی زیارت کے لیے ٹوٹ پڑی۔ آپ طبعاً عزت پسند تھے، نجوم خلاق سے بے زار ہو گئے۔ ایک دن کھوتوال سے بھی چل دیے اور پھرتے پھرتے ایک غیر معروف قصبہ اجودھن چلے گئے۔“⁽⁶⁾

ایہدے علاوہ ضلع وہاڑی دے اک قصبے ’کوٹھیوال‘ تحصیل ’بورے والا‘ نوں وی بابا فریدؒ دی جائے پیدائش آکھیا جاندا اے۔ مصنف نے کلیم شہزاد تے اوہناں دی کتاب ”ضلع وہاڑی۔ تاریخ، ثقافت، ادب“ دے حوالے نال ایہ دسیا اے۔

”بابا فریدؒ دی جنم تھاں کھتوال (تحصیل بورے والا) موجودہ ناں حاجی شیر (دیوان چاولی مشائخ) اے۔ بابا جی دے بزرگ قاضی شعیب تاتاریاں دے ہنگامے پاروں کابل توں نکل کے لاہور اپڑے۔۔۔ سلطان غوری دے حکم نال وڈے قصوروں ٹرے تے کھتوال، جس دا موجودہ ناں حاجی شیر دیوان چاولی مشائخ اے، وچ آگئے۔ جتھے اوہناں نوں قاضی بنایا گیا تے جاگیر وی ملی۔ کھتوال وچ اے بابا جی دی پیدائش ہوئی۔ ایہ قصبہ بورے والا توں دس باروں میل دے فاصلے تے جنوب وے واقع اے۔“⁽⁷⁾

مولانا شرف الدین قریشی کی کتاب ”منبع البرکات“ طبع 866 ہجری دار و دوچ ترجمہ 1327 ہجری

وچ ہو یا تے اوہدے وچ لکھیا ہو یا اے۔

”قصبہ کھوتوال ولادت گاہ بابا فرید شکر گنج ہے۔ حضرت کے والد ماجد بزرگوار شیخ جمال الدین سلیمان اُس قصبہ کے قاضی تھے۔ قصبہ پاک پٹن اور میلی کے درمیان علاقہ ملتان میں واقع ہے۔ آج کل اس کو دیوان چاولی مشائخ کہتے ہیں۔“ (8)

پاک پٹن تے میلی دے وچکار دا علاقہ تحصیل ملتان کوٹھے والا نہیں بلکہ تحصیل بورے والا دا قصبہ ای ہوسکدا اے پر ایہہ کوئی دستاویزی ثبوت موجود نہیں اے۔ مصنف نے آپ اوتھے جا کے کھوج لان دی کوشش وی کیتی اے تے کسے روحانی بندے کو لوں وی سچ دانثارہ کرن لئی مدد لئی پر اونہاں نوں تسلی نہیں ہوئی کیوں جے کسے کھوج نوں ثابت کرن لئی پکے پیڑھے ثبوت دی لوڑ ہوندی اے جیہہ ملنا بہت مشکل اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد دا مضمون 2007 وچ چھپیا سی، ایس توں بہت پہلے 1978 وچ محمد آصف خاں نے ”آکھیا بابا فرید نے“ وچ کئی گلاں دانثارا کر دتاسی۔ محمد آصف خاں نے بابا فرید دی پیدائش بارے کئی کتاباں دے حوالے دیندیاں ہویاں لکھیا اے۔

”ایسے توں اسیں ایہ وی سٹا کڈھدے ہاں کہ بابا فرید 584ھ / 1188ء وچ پیدا ہوئے سن۔

ایہ اوہو سن ہے جو فرشتہ، ابا فضل تے کجھ دوجے لکھیراں نے اپنایا اے۔“ (9)

ایس کتاب وچ محمد آصف خاں نے بابا فرید دے وڈکیاں بارے وی گل کھیر دتی اے تے اوہدے نال بابا فرید دی جنم تھاں بارے بہت سارے حوالے دے کے ایہ واضح کیتا اے کہ بابا فرید دی جنم تھاں کوٹھیوال، اے۔ محمد آصف خاں نے اپنی کتاب وچ بابا فرید دے جنم دی تاریخ تے جنم تھاں بارے تقریباً اڑتالی (48) حوالے دتے نیں۔

”بابا فرید نے کھوٹھیوال (ک وٹھے وال) ناں دے پنڈ وچ جنم لیا سی۔ ایہ پنڈ اچ وی موجود ہے اتے ملتان توں دساں (10) باراں (12) میلاں دے پنڈھ تے سنت بُدھلا سڑک اُتے وسدا ہے۔ ایتھوں دی اک مسیت وچ بابا فرید دے والد جمال الدین سلیمان تے چاچے معز الدین ہوراں دیاں قبریں ہن۔ جتھے ہر سال گیارہ (11) شوال (10) وال اسلامی مہینہ نوں عرس ہوند اے۔“ (10)

محمد آصف خاں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ دے بارے:

”محمد آصف خاں ہوراں نہ صرف اس دے متن تے املا دیاں غلطیاں نوں دور کیتا سگوں نال کئی بھلیکے وی دور کیتے تے بابا فرید دے کلام وچ درج گروآں دے کلام دی نشاندہی وی بڑی احتیاط نال کر کے معتبر متن بنان دا جتن کیتا۔“ (11)

کھوج دے شماره نمبر سٹھ (60) وچ چھین والے مضمون داسرناواں ”بابا فریدؒ تے اوہناں دے کلام دے انگریزی ترجمے“ اے تے ایس دے لکھاری ظہیر احمد شفیق نیں۔ اوہناں نے ترجمے دی ضرورت تے اہمیت بارے دسن توں علاوہ ترجمے بارے مختلف لوکاں ولوں کیتیاں جان والیاں بہت ساریاں گلاں وی دسیاں نیں۔ ایس مضمون وچ بابا فریدؒ دے کلام نوں انگریزی وچ ڈھالن دی کوشش کرن والیاں چھ کتاباں داویر واکیتا گیا اے۔ کتاباں تے اوہناں دے ترجمہ کاراں دے ناں تھلے دتے گئے نیں۔

1. Couplets of Baba Farid, Maqbool Elahi, 1967
2. Songs of Sheikh Farid (The Sloks), Dr. Ernest Trump, 1968
3. Great Sufi Wisdom Baba Farid, Prof. Saeed Ahmad, 2004
4. Hymns of Baba Fareed Shakar Ganj, S.S. Khalsa, B. M. Sagar, G.S. Talib, 2005
5. Baba Farid Ganj Shakar, Muzaffar A. Ghaffar, 2006
6. Our Legendary Intellectuals, Sajjad Sheikh, 2008

مصنف نے کتاباں وچ چھین والے اشلوک تے اوہناں دے ترجمے دیاں مثالیں دے کے دسیا اے کہ ترجمہ کار بابا فریدؒ دے کلام دا ترجمہ کرن وچ کس حد تک کامیاب ہوئے نیں۔ ایہدے علاوہ اوہناں نے ترجمیاں دے معیار تے پیشکش اُتے اپنی رائے وی دتی اے۔ ایہناں کتاباں توں علاوہ وی کجھ لوکاں نے بابا فریدؒ دے کلام دے جزوی ترجمے کیتے نیں جیہناں بارے ایس مضمون وچ کوئی تذکرہ نہیں کیتا گیا۔

کھوج دے شماره نمبر چھیٹھ (66) وچ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ دے مضمون ”بابا فریدؒ تے سکھ دھرم“ دے سرنوویں ہیٹھ دسیا گیا اے کہ سکھ مذہب دی نینہ پنجاب وچ جنم والے ”بابا گورونانک“ نے رکھی سی۔ اوہناں نیں دکھو دکھ علاقیاں دے دورے کیتے جیہناں وچ پاکپتن وی شامل اے۔

”بہت سارے شہراں تے پنڈاں وچوں گزر دیاں ہویاں تے روحانی بیداری کھلار دیاں ہویاں گورونانک نے اگے سفر کیتا تے پاکپتن دے مقام تے ستیج پار کر کے پنجاب وچ داخل ہو گئے۔ جیہڑا مسلمان صوفی بابا فریدؒ دا ڈیرا ہون دی وجہ توں مشہور سی۔“ (12)

بابا گورونانک ہوراں دے کول محفوظ کیتا گیا بابا فریدؒ دا کلام ”گورو گرنتھ صاحب“ دا حصہ بنا دتا گیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے لکھیا اے کہ ”گورو راجن سنگھ“ نے 1604 وچ ”گورو گرنتھ“ نوں مرتب کیتا سی جیہدے وچ اک باب ”شلوک بابا فرید“ وی اے۔ مضمون وچ بابا فریدؒ دے اشلوکاں اُتے کیتے جان والے شک بارے حوالے نال ثابت کیتا گیا اے کہ ایہ اشلوک بابا فریدؒ دے نیں۔ ”پروفیسر کرپال سنگھ“ دی کتاب ”سکھ لٹریچر اور بابا فریدؒ“ راہیں ثبوت دے طور تے دسیا اے۔

- 1- گوروارجن دیوسنگھ نے گرنٹھ صاحب ترتیب دین ویلے ہر شعر دے خالق دانان دتا اے۔ ایس وچ کسے تھاس شیخ ابراہیم فرید ثانی دانان نہیں ملدا، سگوں ہر تھاس شیخ فرید دانان دتا گیا اے۔
- 2- سارے لکھاریاں نے ایہ گل منی اے کہ بابا فرید فارسی تے عربی توں اڈ مقامی بولیاں وچ شعر کہندے سن۔
- 3- گرنٹھ صاحب وچ جیہڑے شلوک تے شہد شامل نہیں اوہناں وچ ”فریدا“ آیا اے، جس دا مطلب اے کہ ایہ کلام بابا فرید دا اے۔
- 4- بعض شلوکاں وچ بابا فرید دی حیاتی دے کجھ پہلو نظر آندے نیں۔
- 5- بابا فرید دی تبلیغ نال کئی قبیلیاں نے اسلام قبول کیتا۔ جے اوہناں نوں مقامی بولی وچ گل بات کرنی نہ آندی تے اچ کرنا ممکن نہ ہوندا۔

ڈاکٹر ہوراں نے کئی سکھ تاریخ دانان دے حوالے نال ایہ گل ثابت کیتی اے کہ سکھ دھرم دے لوک بابا فرید نال بڑی عقیدت رکھدے تے اوہناں دا احترام کردے نیں۔ پروفیسر بلونت سنگھ نے اپنی کتاب ”بابا فرید“ وچ اپنے خیال ایہناں اکھراں راہیں ساخجے کیتے نیں:

”اوہ سانوں اک بزرگ، اک مان جوگ پیر، اصولاں دے پکے پر نرم دل عالم تے پیار کرن والے استاد نظر آندے نیں۔ اوہ ایک ایسے سیانے بندے سن جنہاں نے پوری دنیا پھرن توں بعد ایہ سمجھ لیا کہ ایہ رنگ برنگی دنیا صرف دھوکھا اے۔۔۔ اوہ اک وڈے تے اچے شاعر سن جنہاں نے سوہنے لفظاں وچ اپنے رب دے گیت گائے۔“⁽¹³⁾

کھوج شماره نمبر ستاٹھ (67) وچ چھپن والے ناہید ظفر ہوراں دے مضمون دا سنواناں ”گورو گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دا کلام“ اے۔ شروع وچ اوہناں بابا فرید دا تعارف کرا کے اوہناں دی شاعری بارے کجھ گلاں دسن توں بعد بابا گورو نانک دے پاکپتن جا کے بابا فرید دا کلام اپنے کول محفوظ کرن دیاں روایتاں بارے دسیا اے۔ لکھاری نے بابا فرید دے کلام بارے جھلاں وچ پین والے کئی کھوج کاراں دی کھوج اُتے اپنی رائے دے کے نتارا کر دیاں ہویاں دسیا اے کہ ایہ سارا کلام بابا فرید دا اے۔ اوہناں نے کئی مثالاں نال ایہناں جھلاں دی نشاندہی کیتی اے تے اصل متن وی دین دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں گلاں توں علاوہ ایس مضمون وچ عبدالمجید بھٹی، چودھری محمد افضل، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر محمد آصف خاں، شریف سنجاہی، مقبول الہی، پروفیسر سعید احمد تے دوسرے کھوج کاراں، لکھاریاں تے ترجمہ کرن والیاں دے کم بارے وی ذکر کیتا گیا اے۔

ایس سلسلے وچ محمد آصف خاں نے اپنی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ وچ بڑی تفصیل نال بیان کیتا اے تے نال ای ”گورگرنٹھ“ توں باہر والے بہت سارے اشلوکاں تے بابا فرید دے کلام بارے پیدا کیتیاں جان والیاں جھلاں دا نکھیرا کیتا اے۔

کھوج شماره نمبر اٹھہتر (78) وچ ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے اپنے مضمون ”کلام بابا فرید بارے کجھ گلاں: پرانیاں ورقیاں وچوں“ راہیں بابا فرید دی وڈیائی دسدیاں ہویاں ایس گل اُتے زور دتا اے کہ بابا فرید دے کلام بارے تحقیق دی بہت زیادہ لوڑ اے۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے جیشی رام مشتاق، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، محمد آصف خاں تے نجم حسین سید ولوں بابا فرید دے کلام بارے کیتی جان والی کھوج تے پرکھ دے کم بارے اپنی رائے دتی اے۔ ایہدے نال بابا فرید دے کلام دے ماخذ ”گرنٹھ صاحب“ دے متن نوں مذہبی لکھت توں ہٹ کے ادبی سرمایہ قرار دیندیاں ہویاں محمد آصف خاں دی کتاب دا حوالہ دتا اے۔

”ڈکھ دی گل ایہ ہے کہ اسماں مسلماناں مقدس ویداں نوں پڑھنا چھڈیا کیوں جو ہندواں نے اوہناں نوں آپنیاں مذہبی کتاباں وچوں سبھ توں اُچی تھان دتی سی، جد کہ جے ایہناں ویداں نوں خاص کر کے ”رگ وید“ نوں دھیان نال پڑھیا جاوے تاں پنجاب دی صدیاں بدھی سماجی، اقتصادی تے سیاسی تاریخ وڈے پرسیوں نال اگھڑ کے ساہمنے آوندی ہے۔ پنجاب وچ آریاں دے آون توں پہلاں دی تاریخ دا کھپتا ایہناں ویداں توں ای ودھیرے کر کے پُوریاں جاسکدا ہے۔“ (14)

”گورگرنٹھ صاحب وچ بارہویں توں لاسٹارہویں صدی دی بولی، سماج، تاریخ تے سوچ دے کئے کومانک موتی پڑچے ہوئے لبھدے ہن۔ پھیر ایہو نہیں سگوں دو مسلمان اللہ لوکاں جیویں بابا فرید گنج شکر (1173-1265) تے بھیکھن (1480-1573) دا کلام وی اس وچ درج اے۔ ایہناں بزرگاں نے اوہوں اپنی ماں بولی نوں اظہار دا ذریعہ بنایا جدوں عربی، فارسی داسکد چلدا سی۔“ (15)

مصنف نے بابا فرید دے کلام بارے میکالیف تے اوہدے ورگے ہور لوکاں ولوں پیدا کیتے جان والے بھلیکے بارے ایہ رائے دتی اے۔

”محمد آصف خاں ہوراں نہ صرف اس دے متن تے الما دیاں غلطیاں نوں دُور کیتا سگوں نال کئی بھلیکے وی دور کیتے تے بابا فرید دے کلام وچ درج گروآں دے کلام دی نشاندہی وی بڑی احتیاط نال کر کے معتبر متن بنان دا جتن کیتا۔“ (16)

وڈے لوکاں دی وڈیائی دی اک نشانی ایہ وی ہوندی اے کہ اوہناں دیاں گلاں کئی معنی رکھدیاں نہیں تے ایسے لئی شریف سنجاہی، نجم حسین سید، سید افضل حیدر، مسعود خال، ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر سرفراز قاضی، عارف عبد المتین، بلونت سنگھ آنند، پروفیسر کشن سنگھ تے اوشو ورگے سوجھو اناں نے اپنی سمجھ تے رجحان و جہوں ایس کلام وچوں سوشلزم، مارکسزم، ہیومن ازم تے اسلامی عبادات جیسے مطلب کڈھن دی کوشش کیتی اے۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے کھوج دے شماره نمبر چھتی (36) وچ پروفیسر پریم سنگھ دے چھپن والے مضمون دے حوالے نال گل کر دیاں ہوياں ”رجب“ تے ”گوپال“ دیاں سرواگیاں دا تذکرہ کیتا اے تے دسیا اے کہ لہندے پنجاب وچ تخلیق ہون والا بابا فرید دا کلام چڑھدے پنجاب توں آگے دکن تک پہنچ گیا سی پر ایہ بڑی ہرکھ والی گل اے کہ پاک پتن تے لہندے پنجاب والیاں نے ایس کلام نوں سانہن تے دو جے لوکاں تک پہنچاؤن لئی کوئی کھیچل کرن دی لوڑ محسوس نہیں کیتی۔ ایس مضمون وچ ”سنت اندر سنگھ چکورتی“ دے حوالے نال بابا فرید نال منسوب ”پدھت نامہ“ تے پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ وچ موجود قلمی نسخے ”مسئلہ شیخ فرید کے“ بارے دس پائی گئی اے تے نمونے دے طور تے کجھ حصے وی دتے گئے نیں۔

چھیمایہی کھوج وچ چھپن والے سارے مضموناں وچ لکھاریاں دیاں لکھتاں بابا فرید دی حیاتی، کلام، فکر، فن توں ہٹ کے اوہناں دی انسانیت دی بھلیائی لئی کوششاں نوں سامنے لیاندیاں نیں۔ پروفیسر پریم سنگھ نے بابا فرید دے کلام دیاں خوبیاں تے اوہدے اندر بیان کیتے جان والے سنیے راہیں لوکاں دی بھلیائی دی کوشش نالے گورو گرنٹھ دا حصہ بنن تک دے سارے معاملات نوں اپنی کھوج راہیں بیان کیتا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے بابا فرید دے کلام وچ شعری علامتاں راہیں پیش منظر تے پس منظر بارے بیان کرن بارے اظہار خیال کیتا اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد نے بابا فرید دی جمن تھاں بارے اپنی کھوج راہیں گل نتارن دی کوشش کیتی اے۔ ظہیر احمد شفیق ہوراں بابا فرید دے کلام دے انگریزی ترجمے والیاں کتاباں دیاں چنگلیاں تے رہ جان والیاں کمیاں سامنے لیاندیاں نیں۔ ڈاکٹر سلطان شاہ نے سکھ دھرم دے منن والیاں ولوں بابا فرید نال اپنی عقیدت تے پیار بارے بیان کیتا اے۔ ناہید ظفر نے سکھاں دی مذہبی کتاب ”گورو گرنٹھ صاحب“ دا حصہ بنن والے بابا فرید دے اشلوکاں بارے معلومات دتیاں نیں۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے بابا فرید دے کلام بارے جیہڑیاں گلاں دسیاں نیں اوہناں وچوں کجھ چھپ چکیاں نیں تے کجھ محمد آصف خاں دی کتاب وچ وی دتیاں گیاں نیں۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن نے دھیان دوا یا اے کہ بابا فرید تے دو جے کلاسیکی شاعراں دی حیاتی تے کلام بارے زیادہ بہتر طریقے نال تحقیق کرن دی لوڑ اے۔ ایس سلسلے وچ توقع کیتی جاسکدی اے کہ اوہناں ولوں

پنجابی پڑھن والیاں لئی اپنا حصہ پان توں ودھ دو جے لکھاریاں نوں ایس راہ ول ٹورن دی کوشش ضرور ہووے گی۔

بابا فرید بارے لکھے گئے ایہ سارے مضمون بہت اہمیت رکھدے نیں۔ کیوں جے مقالہ نگاراں نے اپنی کھوج تے پرکھ پاروں محنت تے دیانت نال رائے دتی اے۔ ایس گل دی سخت لوڑ اے کہ بابا فرید جیہی ہستی دی حیاتی، فکر و فن تے کلام دے ترحے دے نال نال اوہ متون وی ساہمنے لیان ول توجہ دتی جائے جیہڑے ہن تیکر اوہلے وچ نیں۔ پنجابی انسٹیٹیوٹ چھیمہا ہی ”کھوج“ راہیں مغربی دنیا وچ زباناں دی تحقیق لئی ورتے جان والے سائنسی طریقہ کار دے مطابق پنجابی کلاسیک دی تحقیق بارے بڑا ڈاڈا کردار ادا کر سکد اے جیہدے نال تحقیق، تدوین تے ترحے داکم ہور زیادہ چنگا تے سوہنا ہو سکد اے۔

References:

- Ph.D Scholar, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.
- 1. Khoj (Chehmahi), (Lahore, Department of Punjabi, Punjab University, 1978), Editorial
- 2. As above, (1996), 5
- 3. As above
- 4. As above, (2002), 85
- 5. As above, 86
- 6. As above, (2007), 181-182.
- 7. As above, 180-181
- 8. Muhammad Asif Khan-Aakhia Baba Farid Nay (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2009) 25
- 9. As above, 32
- 10. Khoj (Chehmahi), (Lahore, Department of Punjabi, Punjab University, 2007), 182
- 11. As above, (2017), 102
- 12. As above, (2011), 49
- 13. As above, 54-55
- 14. Aakhia Baba Farid Nay, 45
- 15. As above, 46
- 16. Khoj (Chehmahi), (Lahore, Department of Punjabi, Punjab University, 2017), 102